

1991-2000 ЧЫЛДАРДА ТЫВА АССР-ГЕ ӨӨРЕДИЛГЕНИН КОЛ УГЛАНЫШКЫННАРЫ

ТЫВА АССР-ДЕ УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕНИН БАЙДАЛЫНЫН НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Тыва АССР-де амгы үеде огу/мак 128, долу эвес ортумак 11, эге 13 болгаш тус-кай 7 школа ажылдап турар. Оларда 64039 өөреникчи өөренип турар. 123 школаларда суг дамчыдар хоолалар чок. 10 школа бустур четкен байдалда. Республиканын школаларында дисплейлер тургускан 32 класс, күш-ажыл кичээли эртирер 136 мастерская, 112 спорт залдары бар, оларны дерискерекселдер-биле 60 хуу четкелээр.

Хой-ниити кижизидилгенин, таланты-биле школалар дашкаар 35 албан чери, 1 уруулар башкылы болгаш 264 уруулар садтары ажылдап турар, олар 6 хар четпээн чаштарын 55,3 хуузу хаара туткан.

Бүгү школаларда чүлө 98 бүткүл болгаш столоваялар бар, олар өөреникчилерини 88,5 хуузу аш-чем-биле хандыраар аргалыг. Өөреникчилерини 27,3 хуузу ийгилиг ээлчегде өөренип турар.

11 профтехучилищелерде 3,5 муң кижиги өөренип турар. Аныяк ажылчыларны белектээр материал-техниктиг база чүгүр.

Педагогика кадрларын белектээр талазы-биле ажыл күненишкенин чоруп-даа турар болза, өөредилге болгаш кижизидилге албан черлери бүрүн четкелеттимээн. Чикээ школа наамы чепчээр уруглар албан черлеринде педагог кижизидилгичи башкылар чүлө 60 хуу ниити билит школаларында 5-11 класстарында кол эртемнерин башкылар турарларын. 8 хуузу дээди эртем чок. Школаларда төөгү, даштын, орус болгаш тыва дыл, музыка болгаш чурулга уран чүт башкылары чедиппейн турар.

Республиканын педагогика өөредилге черлери бүгү мергелилерин педагогика

ка кадрларын белектеп шыдааын турар. өөредилге шөлдерин, бедик мергелдерди башкылар чедиппес.

Өөредилге-кижизидилгелерде ажылдык ылым турар, педагогика коллентивтери кичээлдерини бир аязы хевирлерин ажылдап турар, аны-ангы предметтерини ханы өөренип талазы-биле 66 класстарын ажылдаан, 20 шенелдерини кылып турар. Башкыларын 40 хуузуни методика болгаш теория талашы-биле белектелди бедик динелде, олар ханы билгилерин болгаш практиктиг дуркузун өөреникчилерге берип турар.

Ниитилин-биле өөредилге черлеринде өөредилге-кижизидилге чорудулаачы дини динелде амгы үенин негелделеринге четпейн турар, чүге дээр олар школаларын салым-чаланынны онкай талаларын, хуу эрге-ажыктарын болгаш сонугуларын барым-далааларын, шуптузунга чангыс ай кылдыр тургустунар. Тыва национал школанын, оон өөредилге-методиктиг комплекстерин, микрорайонга школалар дашкаар ажыл-агыйларын улам ынай хажыдар, өг-бүленин болгаш школанын кижизидилгичи күненишкенин чоккушаштыраар талазы-биле шыныгы хемчеглер херек. Өзүп орав салгалдын мөзү-шыннар, өөредилгелерге, экология болгаш күш-дамыр кижизидилгелерге кошкар кичээлге салдынын турар.

Өөредилге албан черлери амдыраалда чаштарын амдыраалын калып хевиринге чанчытырып шыдаа-ын, техниктиг өөредилге черлеринге доокуучуларын белектелди кошкар чорудуп турар. Өөредилгенин чүтүз айтырылганын шиптирээр-ри-биле оон хажылаалын кол угланышкынын чокку 10 чылда боттанды-рары көрдүгүн.

I. Үзүктел чок өөредилгенин сорулгалары болгаш структуралары

Өзүп орав салгалдын өөредилгенин болгаш кижизидилгенин бедик турар негелденин үезинде национал културанын катат тургузар болгаш хажыдар, чогулчалыг бойдуз хуураалын камгалал арттыраар, аныктарын амдыраалга белектээр сорулга-биле 1991-2000 чылдарда республиканын өөредилге болгаш кижизидилге албан черлерини мурнунда дараазында сорулгалар салдынын турар.

— мөзү-шыннарлыг, болу-нуң черинге болгаш болуу-нуң чонунга ынак, чаагай чорукту болгаш бойдуз камгалал арттыраар дээш илел-кейлиг ажылдаар кижини кижизидер.

— бот-өөредилге-биле өөренип болгаш чогаалдык күш-ажыл кылып шыдаар кижини кижизидер.

— ниитилеге илелкейлиг, аны-ангы социал динелдерге бот-башкарылганы боттандырып шыдаар кижини кижизидер.

Бо сорулгаларын шиптирээр школанын интеллектуалдыг сайзыралын илет турар, ынакша дараа-сында чүдүлери бот-тандыраар чүгүл.

— болуун районунуң республиканын, чуртунуң, бүгү черини өкөлдүгү айтыр-галарын өскерип билер кылдыр чаштарын өөредир.

— ол айтырылганы шиптирээр чаштарын кижизидилгенин организастаар.

— ниити ортумак школанын программанын дүшүрүр өөреникчилерин тодаргай, бойдуз болгаш гуманитарлыг эртемнерин эрге-жок чутула билгилери-биле чепселээр.

— өөредилгенин хөдүн арттыраар чүгүн чүгүлдери-биле болгаш күш-ажылга илелкейлиг кижизидирер-биле тускай курстарын болгаш программаларын тургузар.

— республиканын өөредилге черлеринге ийи дылды бүрүн киирер (агы-агы эртемнерин хары укта тыва болгаш орус дылдарга башкылар).

— тыва болгаш эске улустарын културалыг шиптирээди алдыр-биле өөредилге программаларына эстетиктиг хевирин (уран чурулга, тануу, кылдарын, хоргоофанын, хажы-жумуш чурулганын, национал хажы-жумуш ойнаарын, каргыраа-сыгыттын, аргы дааранынын) эртемнерин

Ой-үстүкү хемчээли 21 24 26 28 30 32 34 36 38 39

1993 чылдан эгелеп психолог-педагогика чырыдышкынын талазы-биле өг-бүлелер-биле ажылдаар психолог-педагогика пунктуларын өөредилге чери бүрүзүге тургузары көрдүгүн турар.

II. Школа, культура болгаш национал чанчылар

Өөредилгенин чада бүрүзү култура-тургузушкун сорулгазын көрүп турар. Ынчангаш школа култура-тургузушкун ролон ойнаар. Оон-биле холбаштыр өөредилге планнарына эстетиктиг кижизидилгенин, күш-културанын кичээлдерини арбын үени бээр, дилегейин уран чүт културалыг тургузушкун кирер. Чаштарын болгаш аныктарын эстетиктиг өөредилгенин чаа программаларын школа наамы четпээн уруглар албан черлеринге болгаш школаларга саналдаар.

Өөреникчилерин оларын төрөн дылына өөредир де-мократтыг болгаш коллентив-түсчү эртемнерин боттандыраар национал школаларын чаштарын болгаш хажы-жумушун үндэсин кээз болур.

Национал дылдарын өөредилгенин чепсээ кылдыр долу-дузга ажылдаар дээш школаларын бүгү предметтеринге болгаш чалаларынга өөредилге, методика болгаш илелкейлиг литератураны бүрүн комплектилер турары чүгүл.

Кижизидилгенин болгаш өөредилгенин утка шынарын, өөредилге болгаш методиктиг номнарын, литератураны тыва дылдын онкай талаларын барымдалап тургаш, тыва чаштарын чүве хулаап алынын, чүве утпанын, бодалын болгаш бодалар аргазын этнопсихологтуг онкай талаларына дүшүртүр ажылдаар кылдыр херек.

Чаа принцип чүве билит алыртыга дузаалар (бойдуз, география, биология, төөгү)

III. Өөредилгени демократчыдары, гуманизастаары болгаш аныгылар

Өөредилгени демократчы-дары дээр эргелеп башкарылганын хой-ниити органдарын (чүвүлелдер, методиктиг каттыгышкынар, клубтар, ассоциациялар болгаш эске-даа) илелкейлиг, инспектор хиналаларын камгалал салым кызыраар, башкы болгаш кижизидилгичи хостуң бээр-ажылды аргаларын бээр-бир. Кижиги бүрүзүң ажылынын түнелдиг болуру-биле педагогика кадрларын аттестастаар дугайында үнелелдерин болгаш чаа Дүрүмү ажылдап кылып турар, башкы болгаш кижизидилгичини ажылынын түнелди дээш бага күш-ажылды кайы хирени үндүрген дээш тус-тус төлөврини ында көргөн.

Өөредилгени долу-биле гуманизастаар болуру дээш өөредилге планнарына өөредилгенин үезиниң 50-55 хуузу гуманизастаар эртем-нерге тускайлаар, уругларын наамы-лар болгаш психологтуг онкай талаларын өөренип көрүп тургаш, оларга хамаарылганы эскерир.

Ол бүгү педагогика коллентив бүрүзүңе, кижиги бүрүзүңе чыгыг психологтуг климаттыг, ажал-чорудулаачы аны-бүрү хевирлеринге оон чедипширини, аныктыг болгаш илелкейлиг ажылдаарына байлалдарын тургузарын негеп турар.

Ынчангаш 1993 чылдын төнүзүңе чедир ортумак школа ПТУ болгаш школа наамы чепчээр уруглар албан черлеринге педагог-психологту белектээр, школа бүрүзүң микрорайонунга социолог педагогтары ажылыг организастаар.

Уруглар боттарынын аазаарын болгаш шыдамын көрүтүп болур, боттарынын интеллектуалдыг, ажал-ишчи болгаш күш-да-

IV. Аныяк салгалды күш-ажылга болгаш амдыраалга белектээр

Өөредилге черинин бир кол сорулгазы — кижини билгеле болгаш ажалга илелкейлиг сайзыралын, оюу амдыраалга белектээр, оон болгаш болгаш илелкейлиг ажалды күш-ажылды чанчыларын болгаш билгилерин хевирлээр.

Школаларын болгаш ПТУ-ларын өөреникчилерини күш-ажыл кижизидилгенин болгаш күш-ажыл чорудулаачы тус чер Советтерин-биле дугурулга баураар болгаш оларын негелделерин өөренип көргөн школаларын, ПТУ-ларын, оон дугурулгелерин, каттыгышкынын болгаш советтарын база-зынга организастаар. Аны өөреникчилерини бараанга болгаш ачы-дуза чедирлге

холог-педагогика пунктуларын өөредилге чери бүрүзүге тургузары көрдүгүн турар.

предметтерини, утка-шынарын болгаш структуралыг тодараларына үндэсин болур.

Программаны боттандырып турар үеде дылдарын онкай талаларын, хоорайнын, коллентив, бүрүн четкелеттимээн школаларын болгаш школа наамы чепчээр уруглар албан черлеринин чонун составы холбашка районнарын ара-зында ытталарын көргүзүп турар варианттарына база киирер болур.

I чаданын школаларына чаштар национал култура дугайында билгилерин чедип алыр. Олар фольклор, хажы-жумуш дугайында билит алыр, шүлүктүрн доктадып, тоолдарын, дегендаларын, тоол чуталарын номчуп, ырлап, танылап, тыва чонунуң чурулга уран чүвү-биле таныкып алырлар.

II чаданын школаларын өөреникчилерин чүве чогаалдык, хевир-дүзү чаа-зынга, даарынынга, аргы-жырынга, национал чеп белектээрине чанчытырар. Чонуну аас чогаалы-биле, чурулга уран чүвү-биле, аны-ангы хевирлери-биле таныкыла уламчылаар. Өөреникчилер национал ойнаарын спорт хевирлерин кижизидип алыр, чонунуң чанчылыдарын болгаш боттандыраары дугайында билит алыр.

III чаданын школаларына чүве чогаалдык кылдыр чанчылы улам сайзырайт-жыыр. Чонунуң философия-зы-биле өөреникчилер дугайында ада-өбөлөрүн дугайында билит алыр, чонунуң ус-шөөр ажыларын кылдырыгга практиктиг чанчы-гышкынын чедип алыр.

Өөредилге кол кичээл-гейин практиктик кичээлдерге болгаш өөреникчилерин боттары ажылдаарына чанчытырар, оларга үндэсин эрге-жок чутула профессионал өөредилге черлерин, школаларга бугурулге өөредилгенин профилилерин өөредилге черлерини шуптузунга чедир, уругларын уран чүт болгаш култура-кадыкшыдыга кижизидилгенин баазазын хандыраар.

Республикага, күрүме, кооператив, хой-ниити-күр-ме дээш хууда школаларга чедир, школаларын болгаш өөредилге черлерини хевир-ини бүрү бооп болур. Оларын кол угланышкыны — үлүс өөредилгенин мурнунга тургустунан сорулгаларын күсүлдир. Хууда школалар күненин до-

Хеп аймаанын модельдерин чогаалды кылдырып, бижы элентротехниказын бажын ажылынын, истектөөлөвүненин, шажын төөгү-чүрү, регионун экологизациян даш, өөреникчилерин сонугуларын баураар эске-даа күсүлүн болгаш факультативтерин киирерин сүмелеп турар. Өөредилгени аныгыларын өөредилгени болгаш кижизидилгени аны-бүрү хевирлерин боорун, кошкар өөредилгелер өөреникчилерге кызыл өөреникчилер байдалаачын, аналарын эскерин-биле дуураанын байдалдарын тургузарын көрүп турар.

Хеп аймаанын модельдерин чогаалды кылдырып, бижы элентротехниказын бажын ажылынын, истектөөлөвүненин, шажын төөгү-чүрү, регионун экологизациян даш, өөреникчилерин сонугуларын баураар эске-даа күсүлүн болгаш факультативтерин киирерин сүмелеп турар. Өөредилгени аныгыларын өөредилгени болгаш кижизидилгени аны-бүрү хевирлерин боорун, кошкар өөредилгелер өөреникчилерге кызыл өөреникчилер байдалаачын, аналарын эскерин-биле дуураанын байдалдарын тургузарын көрүп турар.

Школаларын, стунуң азы хоорайнын динелдерин чаа-гайыларынга, экологтуг зоналарын, арга-зынын болгаш черин камгаларын өөреникчилерин илелкей-лиг хаара тудары база көрдүгүн.

Ажыл-агыйн чорударын чаа байдалаачын шилчээни-биле өөредилге

черини бүрүзүңе чонунуң хергелелерин барааннарын кылдыр, көлөз ажыл-агый продукцияны бугурур болгаш чурттакчы чонга ачы-дуза чедирерин өөреникчилерин кооперативтерин болгаш биче бугурулгелерин организастаар. Школалар болгаш профессионал-тех-

V. Үзүктел чок өөредилгенин эртем-методиктиг хандырылганы

«Кол угланышкынын» чедипширини боттандыраарына чогуур өөредилге-методиктиг комплекстер, эки белектетимген педагог кадрлар, уругларын болгаш наамы чепчээрлерини кижизидилгенин болгаш өөредилгенин эртемниг хандырылганы эрге-жок чутула. Өөредилгенин кол сорулгазы — ханы сайгарып билер кылдыр уругларын кижизидер, оларын наамы-хар талазын өөренип көрүп тургаш, өөреникчилерин билгилерге сонугуларын сайзырадыр, өөредилге материалды кол чүтүлде ыттал билер кылдыр өөредир болу берген.

Ынчангаш тыва школаларын өөредилге-методиктиг комплекстерин тургузары, көлөзө өөредилге черлеринге башкыларын тускай белектээр планна-тыныг турар. Башкылар билит бедилер институтун чангына 1992 чылда эртем-

ду эске материалдыг хандырылганын тургустуруп болур.

2. Педагог бүрүзүң кяр-тир-биле хандырылганы турар ужурул. Аныяк специалистерин өөредилге черлеринге, оларын чурттага шөлү-биле хандыраар дээш үлүс депутаттарын магады-даы турда чорудар.

3. Өөредилге черлериниң педагогиктерин, педагог бугуру аксперимент чорударына, ому сан-хө-биле хандыраар турарына эргелиг. Эксперименталдыг ажылды чедипшириниң түнелдери үлүс өөредилгенин ажылдакчы бүрүзүңе дыктат-тынга, материалдыг дет-кишкенин алган турар ужурул.

4. Үлүс депутаттарынын тус чер Советтерин, бугурулге черлерин өөредилге черлериниң септелгенин демнежип кижизидер.

5. Өөредилге-кижизидилгенин директорунга (э-телкезигиниң) педагогикти-биле дугурулга баураар бюджет болгаш немелде акша-хажы-жумуш эрге-лээр бүрүн эргелиг бээр.

6. Рылон харызааларын байдатынга өөредилге черлериниң социал камгалалын, оларын улам ынай хажы-жумуш сорулгазы-биле район бүрүзүңе, Кы-зыл хоорайнын чыл бугу-рулгын районнарын, хоорайнын үлүс өөредилгенин килдистериниң агар салнабынче 3 хуу хемчээли шилчидилгенин доктадыр.

Республикага, күрүме, кооператив, хой-ниити-күр-ме дээш хууда школаларга чедир, школаларын болгаш өөредилге черлерини хевир-ини бүрү бооп болур. Оларын кол угланышкыны — үлүс өөредилгенин мурнунга тургустунан сорулгаларын күсүлдир. Хууда школалар күненин до-

Хеп аймаанын модельдерин чогаалды кылдырып, бижы элентротехниказын бажын ажылынын, истектөөлөвүненин, шажын төөгү-чүрү, регионун экологизациян даш, өөреникчилерин сонугуларын баураар эске-даа күсүлүн болгаш факультативтерин киирерин сүмелеп турар. Өөредилгени аныгыларын өөредилгени болгаш кижизидилгени аны-бүрү хевирлерин боорун, кошкар өөредилгелер өөреникчилерге кызыл өөреникчилер байдалаачын, аналарын эскерин-биле дуураанын байдалдарын тургузарын көрүп турар.

Хеп аймаанын модельдерин чогаалды кылдырып, бижы элентротехниказын бажын ажылынын, истектөөлөвүненин, шажын төөгү-чүрү, регионун экологизациян даш, өөреникчилерин сонугуларын баураар эске-даа күсүлүн болгаш факультативтерин киирерин сүмелеп турар. Өөредилгени аныгыларын өөредилгени болгаш кижизидилгени аны-бүрү хевирлерин боорун, кошкар өөредилгелер өөреникчилерге кызыл өөреникчилер байдалаачын, аналарын эскерин-биле дуураанын байдалдарын тургузарын көрүп турар.

Хеп аймаанын модельдерин чогаалды кылдырып, бижы элентротехниказын бажын ажылынын, истектөөлөвүненин, шажын төөгү-чүрү, регионун экологизациян даш, өөреникчилерин сонугуларын баураар эске-даа күсүлүн болгаш факультативтерин киирерин сүмелеп турар. Өөредилгени аныгыларын өөредилгени болгаш кижизидилгени аны-бүрү хевирлерин боорун, кошкар өөредилгелер өөреникчилерге кызыл өөреникчилер байдалаачын, аналарын эскерин-биле дуураанын байдалдарын тургузарын көрүп турар.

Хеп аймаанын модельдерин чогаалды кылдырып, бижы элентротехниказын бажын ажылынын, истектөөлөвүненин, шажын төөгү-чүрү, регионун экологизациян даш, өөреникчилерин сонугуларын баураар эске-даа күсүлүн болгаш факультативтерин киирерин сүмелеп турар. Өөредилгени аныгыларын өөредилгени болгаш кижизидилгени аны-бүрү хевирлерин боорун, кошкар өөредилгелер өөреникчилерге кызыл өөреникчилер байдалаачын, аналарын эскерин-биле дуураанын байдалдарын тургузарын көрүп турар.

никтиг училищелер бугу-рулгелер болгаш албан чер-лери, саял болгаш ханды-рылга организастаар-биле ажыл-агый харылаа-ларже керээ үндэсиниң киирер. 1992 чылда күш-ажылчы школалар катты-жышкынын республика ассоциацияны тургустунар.

методиктиг информация тө-вү тургустунар ужурул. Эртем-методиктиг ажыл өөредилге черинин бүрүзү-ге, башкы бүрүзүңе чутула херек болур ужурул. Мур-накты педагогиктиг дур-жулга кончуг дүргени-биле тараттынган болгаш башкы-лар болгаш кижизидилгич-лер ажылдап турар ужурул.

1993 чылдан эгелеп орус тыва дылларга методиктиг журналды үндүрерин план-нап турар.

Бодуун хергелелерин болгаш педагог кадрларын барын өөренип көрүп тур-гаш, эртемниг башкыларын ын болгаш класс удурут-чуларын хулаалгелерин оларын квалификация мергелжилден хамаарыштыр дифференциастап болур.

Эге азелериниң кижизидилгич башкыларын билит бедилерин 1992 чылдан эгелээр.

VI. «1991-2000 чылдарда Тыва АССР-ге өөредилгенин кол угланышкынын» боттандыраарына Советтерниң ролу

Үзүктел чок өөредилгенин системалыг тургузарына башкыларын, өөреникчилерин, организастаарын, албан черлерин, үлүс өөредилгенин албан черлери-ниң ажылы оларын хамдар-жыр эрге-жыгырганын бүгү чалаларын организастаар, ажал-чорудулаачын нормативтиг хоолу үндэсиниңи-ри чутула.

1. Үлүс депутаттарынын Советтерин, күсүлмнар, үлүс өөредилгенин талазы-биле чөвүлелдер биле кады өөреникчилерге черин, ажал-чорудулаачын тургустарын болгаш дерик-херекселдерин тускайлап бээр, ажалыга үнелелди хой-ниити болгаш материалдыг хевирге бээр, бугурулгенин, көлөзө ажал-агыйн кий-бир сфедералдык хажы-жумуш эрге-лээр специалистерге хергелелерин прогностаар, оларга үндэсин эрге-жок чутула профес-сионал өөредилге черлерин, школаларга бугурулге өөредилгенин профилилерин өөредилге черлерини шуптузунга чедир, уругларын уран чүт болгаш култура-кадыкшыдыга кижизидилгенин баазазын хандыраар.

Республикага, күрүме, кооператив, хой-ниити-күр-ме дээш хууда школаларга чедир, школаларын болгаш өөредилге черлерини хевир-ини бүрү бооп болур. Оларын кол угланышкыны — үлүс өөредилгенин мурнунга тургустунан сорулгаларын күсүлдир. Хууда школалар күненин до-

Хеп аймаанын модельдерин чогаалды кылдырып, бижы элентротехниказын бажын ажылынын, истектөөлөвүненин, шажын төөгү-чүрү, регионун экологизациян даш, өөреникчилерин сонугуларын баураар эске-даа күсүлүн болгаш факультативтерин киирерин сүмелеп турар. Өөредилгени аныгыларын өөредилгени болгаш кижизидилгени аны-бүрү хевирлерин боорун, кошкар өөредилгелер өөреникчилерге кызыл өөреникчилер байдалаачын, аналарын эскерин-биле дуураанын байдалдарын тургузарын көрүп турар.

VII. Программаны боттандыраарын аргалары

1. Үлүс өөредилгенин эде тургустуушкуну Кы-зылда күнениң педагогика институтун эде тургузары-биле эгелээр. Ынчангаш пединституттун амгы үениң эртем болгаш мате-риал-техниктиг баазазын бирги эчтеңде тургузары чутула. Ийи дылга башкы-лаарын институтта долу-биле кииргени-биле холбаш-тыр ийи дылды эки билер, тыва болгаш орус класстар-га башкылап шыдаар специалистерин белектелер 1991 чылда эгелээр.

Кызылда күнениң пед-агогика институту дараазында ажылдарын кылып чорудар ужурул.

— Үлүс өөредилгенин министрствозу, ИШЭШ-ни Тыва лабораториязы-биле кады уругларын кижизидилгенин болгаш өөредилгенин өөредилге планнарын, программаларын, өөредилге методиктиг комплекстерин белектээр.

— экология клубтарынын, эстетика бугурулгенин удурутчуларын белектелерин, дегем билгилерин куру-ауп немелде педагогика мергелжилдерин факультетинге 1991 чылдан эгелеп организастаар дээш өөредилге черлеринге иккер күзүлгелерини өөредилге белектелер (агы-агы хевирлерини) курстарын тургузар.

— 1992 чылдан социолог педагогтары тускай белектелер эгелээр.

2. Кызылдын педучили-щениңе музыка башкыларын белектээр уламчы-лаар.

